

Анотація. У статті розглядається та аналізується категорія знаку як категорія історична, змінна, яка підлягає розвитку у індивідуальному семіотичному досвіді – від примітивної неструктурованої форми до форми системно структурованого знаку. Семіотична та мисленнева діяльність визнається результатом інтеріоризації інтерсуб'єктивної, тобто соціальної практичної та семіотичної діяльності.

Ключові слова: мовний знак, денотат, референт, концепт

Summary. In the present paper it has been analyzed the category of sign as the historical, changeable category which is subject to development in individual semiotic experience – from primitive nonstructural form to structural form in system of verbal signs. Semiotic and understanding activities have been understood as a result of the interiorisation, that is of individualization of social practical and semiotic activities.

Key words: language sign, denotat, referent, concept.

УДК 811. 161. 2: [398 + 34]

Лавриненко С.Т.

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФРАГМЕНТІВ ПРАВОВОГО ЗНАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ПІСНЯХ

Український фольклор, як одна з найважливіших і значущих складових національної культури, потребує поглибленого вивчення закодованих у ньому важливих знаків буття індивіда й соціуму. Сучасні спроби дешифрації фольклорного слова мають за мету відтворення реальної картини генези та динаміки народно-поетичного мислення шляхом виявлення параметрів й площин реалізації елементів пракультури, соціального досвіду, історичної пам'яті.

Народна пісенність є потужним транслятором різноманітних квантів сакрального знання, адже вона протягом століть була невід'ємною частиною українського етно-психо-логіосу. Жоден з фольклорних жанрів не може зрівнятися з піснею широтою охоплення життєвих явищ, детальністю відображення народного світосприймання. Створена в незапам'ятні віки, вона хвилює й сьогодні правдивістю, свіжістю й щирістю почуттів, чарує поетичністю, художньою красою [16, 11].

Інтеграційні процеси розвитку національної свідомості спричинили виникнення окремої групи народної лірики – соціально-побутової, у якій на тлі партикулярних родинних проблем, особистих почуттів, роздумів та конфліктів ліричних героїв відтворено масові суспільні явища, викликані чинниками станового розшарування. Успадкувавши окремі риси обрядової та родинної пісенності, соціально-побутовий конструкт синтезував оригінальний спосіб фольклорного світобачення, породжений формуванням автономних типів соціальної ідеології. На думку М. Лановик та З. Лановик [7, 323], козацький, чумацький, рекрутський, наймитський, бурлацький, заробітчанський різновиди усної народної творчості виникли, коли національна свідомість набула здатності аналізувати державотворчі процеси та явища громадського життя, тобто коли людина почала усвідомлювати себе частиною певної спільноти. Сюжетна й жанрова неоднорідність суспільно-побутового мелосу закорінена у конкретні історичні реалії етнобуття. В. Балущок пов'язує тематичне розшарування згаданої групи текстів із традицією існування соціальних громад та професійних союзів, кожен з яких мав свої закони, обряди та правила [1, 137]. Самобутні за змістом цикли соціально-побутової лірики об'єднує спільний спосіб інтерпретації дійсності, здатність до узагальнення настроїв та почуттів конкретних суспільних верств.

Головні персонажі соціально-побутових пісень – козаки, чумаки, солдати, рекрути, кріпаки, наймити, заробітчани – є носіями народних уявлень про волелюбність, ненависть до насильства, справедливість. Згадані ідеї вербалізуються у рефлексіях творців і носіїв фольклорної традиції, свідомість яких, відображаючи глибинні процеси осмислення суспільних явищ, відтворює низку фіксацій реальних і потенційних можливостей ліричних героїв. Метою нашої розвідки є аналіз елементів народно-юридичного знання, представленого у соціально-побутових піснях індексаціями правосуб'єктних позицій. Інтерес до зазначеної проблеми пояснюється тим, що когнітивне вивчення динаміки номінацій осіб-носіїв енграм правового досвіду козацької, чумацької, солдатської, кріпацької, наймитської, бурлацької, заробітчанської верств,

сформованих під вагою історичних, ідеологічних, побутових чинників, досі залишається дослідницькою лакуною.

Фольклорне слово містить і передає від покоління до покоління кванти важливої етнічномотивованої інформації. Суттєву роль у процесі накопичення знань відіграє мова, яка є не лише знаковою системою, а й компонентом людської свідомості. “Всяке знання має мовний характер не лише в тому розумінні, що мова виступає як спосіб здійснення знання, а й у тому, що мова залишає свій специфічний слід на знанні” [3, 57-58.]. Підкреслюючи роль мови у трансляції знань, В. Звегінцев наголошував: “Безсумнівно, що знання – багатовимірна величина, але суспільно цінні знання... завжди виражаються мовою. І більше того – вони остільки знання, оскільки одержують вираження у мові” [6, 227]. Акумуляовані мовною системою соціально-побутових пісень народно-юридичні уявлення пов’язується з текстовими фіксаціями відповідних гештальтів української культури. Адже, на думку А. Загнітка, “знання та уявлення зберігаються свідомістю у вигляді когнітивних структур, які являють собою певну “змістову” форму кодування та збереження інформації” [5, 163]. Мисленнєві образи довготривалої пам’яті істотно впливають на формування світогляду носіїв традиції, визначають напрямки й способи національної інтерпретації дійсності. Народно-юридичні знання, відтворені соціально-побутовими піснями, мають концептуальний енциклопедичний характер, презентують феноменологічний досвід сфери цивілістики на рівні рецепції індивіда, соціуму, етносу; виступають суттєвим компонентом національно-культурної ідентичності, свідченням поетапності становлення фольклорно-правового дискурсу.

Д. Чижевський справедливо вважав дослідження зразків народної творчості одним із способів пізнання різних соціальних типів [17, 205]. Усна народна творчість фіксує традиційне бачення прекрасного, огидного, високого, низького, трагічного, комічного, героїчного, відображає стереотипи поведінки, тісно пов’язані з світоглядними уявленнями українців. Соціально-побутова лірика відтворює первісні уявлення про справедливість й несправедливість, порядок й порушення порядку, примус і владу, які реалізуються через категорію правосуб’єктності. Кожний тематичний цикл включає індексації колективних та індивідуальних носіїв народно-юридичної інформативності. Правове знання яскраво представлене соціально-побутовими піснями, оскільки саме у них людина постає в ситуаціях, що випадають із плину буденності; перебуває в умовах порушення унормованого життєвого ритму: війна, смерть, хвороба, віддаленість від родини, тяжкі умови праці тощо. Аномальні обставини змушують ліричного героя осмислювати власне буття, розв’язувати проблеми собітотожності, робити вольові кроки, приймати відповідальні рішення, реалізовувати потреби та інтереси, закорінені у етнодетерміноване світовідчуття.

Провідними засобами контрарного відтворення прастанових уявлень юридичної сфери у соціально-побутових піснях є суб’єктні маркери воєнної та мирної екзистенції. Для текстів воєнної тематики – це правові позначення козаків, рекрутів, солдат, жовнірів; для пісень про мирне життя – номінації чумаків, кріпаків, бурлаків, наймитів, заробітчан. Дослідники народного світогляду визнають прагнення волі рушійним чинником духовних шукань українства [17, 213; 4, 56; 9, 35]. Ментальна константа “воля” по-різному адаптована народно-юридичною системою пісень воєнного й мирного побуту через протилежну інтерпретацію відповідними ліричними героями уявлень про міру співвідношення особистої свободи та обов’язку. Правові ідеї соціально-побутових пісень визначаються опозицією етноейдем “воля / неволя”. Адже динаміка народно-юридичних концепцій персонажів різних циклів спричинена індивідуальним відчуттям тиску обставин, зумовлених наявністю чи відсутністю морального або фізичного гніту.

Нетотожність правових програм козака й солдата постає з різнопозиційного тлумачення згаданими суб’єктами поняття “воля”. Для козака воля – особиста та національна невідлеглисть, життя у товаристві, а неволя – відсутність свободи дій. Для рекрута воля – спокійне, мирне існування (іноді під паном) у колі сім’ї, а неволя – військова служба, солдатчина. Моральне та фізичне насильство, якого зазнають солдат та рекрут, визначає спектр їх правових уявлень, обмежених рефлексіями власного підневільного становища, упокорення, пасивності. Яскравим свідченням викривлення юридичної самоідентифікації солдата, рекрута, жовніра є діаметральна протилежність правових амбіцій та правових потенцій згаданих суб’єктів. “На відміну від козака, солдат, рекрут, жовнір відчуває невідповідність власної внутрішньої натури тій діяльності, до якої його примушують силою. Натомість ідеальним для вояка постає мирне, спокійне життя задля прогодування себе і своєї родини” [10, 6]. Протилежність юридичних уявлень козака й солдата виявляється у опозитивній інтерпретації правових артефактів. Так, кінь для козака є символом його правової спроможності, відданим бойовим товаришем, рятівником від смерті. Солдатська ж пісня засвідчує негативну оцінку сфери буття, пов’язаної з конем: “Лучше ж мені гіркий перець їсти, аніж на коника сісти!” [13, 56]. Кінь для рекрута – символ безправ’я, реалія, що втратила свою вартість у ситуації зміни етико-естетичних поглядів на призначення людини. Відтворена

піснями воєнної тематики смислодинаміка переходу від позитивної до негативної оцінки аналізованого правового артефакту індексує мутацію народно-юридичних поглядів суспільної верстви, насильно притягненої до військової служби. Правові уявлення солдата формуються під впливом усвідомлення алогічності й небажаності власної діяльності, яка не впливає з необхідності захисту батьківщини й не спирається на особисту мотивацію, а отже ініціює підсвідому реакцію заперечення. Соціально-побутові пісні солдатської тематики засвідчують, що правові уявлення вояків визначаються переважно негативним ставленням до служби, сформованим під впливом низки політичних (рекрут, солдат, жовнір служать чужому цареві, а не власній державі); ідеологічних (тиск чужої мови, шовіністична зверхність над усім українським); соціальних (тяжкі умови, рабське становище) чинників. Натомість козак має чітку правову мотивацію, що впливає з інтерпретації причин війни, розуміння необхідності відстоювання незалежності рідної землі, ствердження особистої гідності, усвідомлення потреби захисту власних релігійних свобод від чужинських впливів. Козак уособлює народнопоетичні уявлення про ідеальне, героїчне, оскільки, як ілюструє фольклорна пам'ять, вдало поєднує власні прагнення з громадськими інтересами, реалізує усвідомлену правову активність, котра постає з лицарської відданості меті. “Козак – людина особливого типу з високим почуттям патріотизму, самовіддана справі національного визволення, герой, що понад усе любить волю, активна, дійова особистість” [10, 5]. У соціально-побутовій ліриці козак виступає символом духовної свободи, його правосуб'єктний потенціал визначається пасіонарністю, підпорядкованою національним цінностям українства.

Пісенні уявлення сфери юриспруденції досить часто співвідносять можливості героя з його зовнішніми параметрами. Козак, як носій активної правосуб'єктності, наділений більшими, ніж солдат, потенціями волевиявлення, що, на думку носіїв традиції, виражається у зовнішній вроді, фізичній досконалості: “Сам утворний, волос чорний і лицем хороший” [13, 172]. Акцентуація непривабливої зовнішності рекрута чи солдата цілком вмотивована народними етико-естетичними критеріями, згідно з якими фізична дисгармонія віддзеркалює відповідний душевний стан. Вербалізовані піснями уявлення про зовнішність рекрута (солдата) підкреслюють його покірність, приреченість, викликаючи жаль та співчуття: “Новобранці понаряжовані, // Назад руки позав'язані, // Головочки пообстрижувані, // Чорні очка позаплакувані” [13, 25]. Козацький чуб у народній правосвідомості – символ можливості входження до товариства лицарів, що мають особисту гідність. Тому картини “бриття лоба” у рекрутській пісні вказують на обмеження правового потенціалу, оскільки людину принижено. Втрата козацького чуба оцінюється парубком як кара, порівнюється з отриманням розбійницького тавра: “Чи я тобі, пане вйте, // Дитину зарізавав, // Що ти мені молодому, // Кучері обрізавав?” [13, 61]. Мотив “бриття лоба” стає символом позбавлення суб'єкта права індивідуальності, залучення до безликої підневільної маси, адже парубок утрачає ознаки вільної людини, перетворюється на сліпу машину імперської різні, фактичного невільника.

У соціально-побутових піснях мирного життя носіями народно-юридичної інформативності виступають чумаки, кріпаки, бурлаки, наймити, заробітчани. Розбіжності фольклорно-правових уявлень згаданих персонажів пояснюються неоднаковою значущістю для представників відповідних верств сили сугестії етномаркованих поглядів на героїчне, згідно з якими козак є прикладом волелюбності, архетипом чоловіка, втіленням тяжіння до небуденності. Найбільшою мірою ідейні чинники козацького світобачення вплинули на формування правових амбіцій чумаків, діяльність котрих часто визначалася бажанням “зажити слави”, самозреалізуватися. Підтвердженням цієї думки може бути спостереження І. Рудченка – укладача одного з найповніших зібрань чумацьких пісень: “Чумацтво у поглядах народу – не лише заняття, що приносить бариші, достаток, але й втілення заповітної мрії простолюдина, школа, через яку кожен повинен пройти, щоб знати життя і здобути повагу” [12, 47]. Пошуки волі, порив до духовної свободи – наскрізні критерії народно-юридичних констант лірики мирного побуту. Саме тому правові програми чумаків пов'язуються з потребою оптимально використати особисту незалежність, а імперативи поведінки бурлаків, кріпаків, наймитів, заробітчани спираються на прагнення позбутися неволі й розширити свій життєвий потенціал.

Визначення конкретних можливостей персонажів чумацького, кріпацького, бурлацького, наймитського, заробітчанського фольклору пов'язується з опозицією “доля / недоля”. Роль правового артефакту пісень мирного побуту виконує дорога, яка, на думку М. Бахтіна, є символом людської долі [2, 157]. Пошук долі часто визначає причини чумакування, бурлакування, наймитування, пояснює прагнення особистості досягти душевної гармонії, зрозуміти суть власного буття, знайти життєву істину. Доля, фортуна, журба, лихо, причина, визначають у соціально-побутових піснях мирної екзистенції правовий потенціал людини від народження. Доля має здатність сприяти або шкодити (розширювати чи звужувати коло можливостей суб'єкта) в залежності від морального вибору, моделі поведінки. Поряд з цим у фольклорній свідомості

побуває переконання про необхідність гідного протистояння лихій долі, що співвідноситься з народно-юридичними уявленнями щодо активного волевиявлення з метою захисту власних інтересів.

Правові ідеї пісень мирного побуту багато у чому зумовлені прагматичними настановами, пов'язаними з матеріальними перевагами персонажів. Певна обмеженість діяльнісного потенціалу чумаків, бурлаків, наймитів, заробітчан спричиняється послабленням активності у захисті національних ідеалів, впливом настроїв пригніченості, пасивності, меншовартості, розгубленості. Найширший спектр правосуб'єктності має чумака, наділений здатністю до самостійних дій та спроможністю захищати приватні інтереси, вимагаючи відповідної поведінки з боку інших осіб. Кріпак, бурлак, наймит, заробітчанин позбавлені аналогічних перспектив самореалізації. Вони сприймають власне життя як обмежене, безперспективне, бездольне. Мотиви змарнування краси під час служби у чужих людей, потерпання від тяжкої праці, поганого харчування, туги за родиною – створюють тло для окреслення кола народно-юридичних ідей кріпацьких, бурлацьких, наймитських, заробітчанських пісень.

Номінації ліричних героїв соціально-побутових пісень, реалізуючи правову інформативність імперативного, нормативного, диспозитивного характеру, є потужними знаками народно-юридичного досвіду. Коло реальних та потенційних можливостей козаків, солдатів, рекрутів, жовнірів, наймитів, кріпаків, бурлаків, заробітчан визначається етнотемами “воля / неволя”. Споріднені за тематикою та поетикою пісні різних циклів, характеризуються неоднаковим змістовим наповненням протоправових моделей. Народно-юридичні знання, відтворені у фольклорному слові, задіюють механізми історичної пам'яті, виконують виховні, креативні, соціальні функції. Перспективи дослідження пов'язуються з вивченням мовних репрезентацій фрагментів правових уявлень, представлених у пісенності родинного кола.

Список використаних джерел

1. Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян / В. Балущок. – Львів: Світ, 1998. – 216 с.
2. Бахтин М. Литературно-критические статьи / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 157.
3. Брутян Г. Языковая картина мира и её роль в познании / Г. Брутян // Методологические проблемы анализа языка. – Єреван, 1976. – С. 57-58.
4. Жайворонок В. Українська етнологістика: Нариси / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
5. Загнітко А. Сучасні лінгвістичні теорії / А. Загнітко. – Донецьк: Юго-Запад, 2006. – С. 163.
6. Звегинцев В. Теоретико-лінгвістическіе основи искусственного интеллекта / В. Звегинцев // Мысли о лингвистике. – М., 1996. – С. 227.
7. Лановик М, Лановик З. Українська усна народна творчість / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
8. Мойсієнко А. Поетика слова і світу / А. Мойсієнко // Мовознавство. – 2008. – № 4-5. – С. 32-39.
9. Мосенкіс Ю. Язык как отражение архаического правосознания / Ю. Мосенкіс // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – Т.1 – № 2. – С. 32-35.
10. Мельник Н. Етико-естетичні засади української соціально-побутової пісні: Автореф. дис... канд. філол. наук / Н. Мельник. – Київ, 2001. – 16 с.
11. На терені юридичної і філологічної науки: Зб. наук. праць, присвячений 50-річчю від дня народження і 25-річчю науково-педагогічної діяльності професора Прадіда Ю. – Сімферополь: Елінь, 2006. – 326 с.
12. Рудченко И. Чумаки в народных песнях. Этнографический очерк / Чумацкіе народныя песни / И. Рудченко. – К., 1974. – С. 47.
13. Соціально-побутові пісні / [Відп. ред. І. Березовський]. – К.: Дніпро, 1985. – 330 с.
14. Телия В. О специфике отображения мира психики и знания в языке / В.О. Телия // Сущность, развитие и функционирование языка. – М., 1987. – С. 65.
15. Філософія права / [За ред. Д. Фейнберга, Д. Коулмена] – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2007. – 1254 с.
16. Хмилевська О. Соціально-побутові пісні / О. Хмилевська // Соціально-побутові пісні. – К.: Дніпро, 1985. – С. 5-17.
17. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд / Д. Чижевський // Українознавство: Посібник. – К., 1994. – С. 203-213.
18. Широков В. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії / В. Широков // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 6.

19. Шульгіна В. Поняття “інформація” і “знання” в когнітивній лінгвістиці / В. Шульгіна // Мовознавство. – 2008. – №1. – С. 44-48.

Анотація. У статті розглянуто народноюрідичні виміри українських соціально-побутових пісень: правосуб’єктність, амбівалентність, медіарність, каузальність, прагматизм. Правові енграми фольклорної лірики мають за основу концепти “воля” й “доля”; презентують феноменологічний досвід сфери цивілістики та криміналістики на рівні реценції індивіда, соціуму, етносу; засвідчують етапність формування національно-правового дискурсу.

Ключові слова: українська соціально-побутова пісня, народноюрідичний вимір, правосуб’єктні індексації, вербалізації правочинів, номінації артефактів права.

Summary. The article addresses folk juristical parameters of Ukrainian folk songs: law subjectivity, ambivalence, mediateness, causation, pragmatism, which represent phenomenological experience in the sphere of civil and criminal law on the level of individual, social, ethnic perception and reflect cultural identity in the development of the ethnic law discourse. Folk juristical paradigm of non-ritual lyrics is based on the concepts of destiny, dignity, freedom, self-respect, responsibility.

Key words: Ukrainian social folk songs, folk juristical parameters, law subjects markers, verbalization of legal actions, juristical artefacts nominations.

УДК 821.161.1-313.1

Лаврова А.А.

ЦИКЛ ОЧЕРКОВ “ПУТЕШЕСТВИЕ ПО КРЫМУ”: К ВОПРОСУ О ПОЭТИКЕ ЖАНРА

Почти полвека назад В.В.Виноградов среди важных задач изучения литературы назвал нужду в разработке “поэтики современного очерка” [4, 198] наряду с “поэтикой романа”, “поэтикой песни”, “поэтикой исторической драмы”. Этот призыв, по-видимому, был воспринят с сомнением прежде всего потому, что для многих оставалась и остаётся неясной сама природа очерка: относится ли он к полнокровным формам художественной литературы, к сфере публицистики или же составляет некую пограничную область творчества. Сложность положения очерка в мире творческих форм заставляла колебаться теоретиков. Тем более что самоё публицистику зачастую относят к сфере научного постижения действительности, и тогда постановка вопроса о поэтике жанровой формы такой области познания многим кажется достаточно сомнительной. Именно поэтому в разработке проблем поэтики публицистических жанров образовался своеобразный вакуум.

В творчестве М.А.Булгакова очерк существенно сближается с фельетоном, что зачастую приводит к различным номинациям его произведений “гудковско-накануниевского” периода. Однако следует заметить, что подобный факт смыкания очерка и фельетона характерен как явление, что отмечено различными исследователями данной проблемы. Так, О.Бойченко обращает внимание на то, что “межі нарису досить розмиті, тому буває важко диференціювати його серед мемуарів, фейлетонів та ін.” [1, 353], а К.К.Петров отмечает, что “термин “сатирический очерк” редко встречается сейчас на страницах нашей периодической печати. Выпал он и из типологии публицистических жанров. В учебных пособиях <...> к сатирическим жанрам (кроме малых сатирических форм) относят только фельетон и памфлет”. И далее Петров задаётся вопросом о достаточности подобной типологии, делая вывод, что “фельетон должен быть расчленён и, в первую очередь, установлен термин сатирический очерк” [5, 39]. М.Кольцов делает важное замечание, что фельетон стал “дифференцироваться, “разукрупняться”, распадаться на целый ряд жанров <...> Фельетон может быть дан в виде очерка” [10, 94]. Эта же мысль звучит и у Л.Ф.Ершова, который, анализируя фельетонное творчество Булгакова и И.Ильфа и Евг.Петрова, отмечает формирование в читательском представлении такого “ощущения, что перед ним не столько фельетон, сколько рассказ” [7, 128]. Выражение “очерк-фельетон” использует и такой авторитетный исследователь жанра очерка, как В.Я.Канторович [8]. Термины “фельетон-очерк”, “фельетон с элементами очерка” вскользь упомянуты в работе Д.Николаева [11]. А в книге П.Глинкина появляются “очерк-рассказ”, “очерк-памфлет”, “статья-очерк”, “очерк в форме дневника и писем”, “событийный очерк” и т.д. [6, 56]. Естественно, подобная “теоретическая